

אם פירושו מתקבל, יוצא, שאין בפסוקנו בפרשת מלכי כנען שני שמות של שתי ערים, אלא שיש לפנינו שתי צורות של אותו השם, ושהכותב העמיד את שתייהן זו על יד זו לא מתוך טעות, אלא מתוך הכוונה, להעיר על המסורת הכפולה בנוגע לבטויי ולכתיבת השם הזה.

אם תמצא עוד דוגמה לדבר כזה בכתבי הקדש, אינני יודע, (17) אבל ידועות לי דוגמאות לכך בכתב-יד של התוספתא, אשר בו ציין המעתיק חלופי גרסאות והפריד בין גירסה לגירסה על-ידי שתי נקודות ששם ביניהן, (18) – גם בתלמוד בבלי גופו העיר העורך על שנוי-נוסח בקריאת שם איש או שם של מקום (על-ידי 'המלות': „ואמרי לה“) במקומות לא מעטים (19) וציין אף על חלופי-נוסחאות קטנים כאלה; כפר ימא – כפר דימא, (20) כפר שערים – בית שערים (21).

(17) דומה לדבר הקרי והכתיב; אבל אלה לא נכתבו זה על יד זה בתוך עצם הנוסח.

(18) הוזה תוס' יבמות ו' ח' (248_b) ב' פיגא: ברופא" (בהוצ' אחרות: בחיפה); תוס' שביעית ז' ט"ו (72_b) „שבאשכול: של אבל" ע' לאלה במאמרי „דרך חוף היס", עמ' 5 הערה 11 ע' עוד תוס' פסחים ח' י"א (169_a) „ופסח דורות: לא: נהגו בו" וכו'.

(19) ע' שורה ארוכה של דוגמאות בעיקר בשמות אנשים אצל *Bacher, Tradition und Tradenten*, 524ff.

(20) נדרים נ"ז ע"ב.

(21) נדה כ"ז ע"א.

הנגב בתקופה הביזנטית¹

מאת מ. אבייונה

ב. החיים הכלכליים, הדרכים, סררי הבטחון.

במובן החקלאי אפשר לחלק את שטח הנגב לשני אזורים: הצפוני והדרומי. באזור הצפוני נמצאים בעמקים שטחי אדמה שהיו ראויים לעבוד, ושם נראים בכל פנה שרידי ישוב עירוני או כפרי. החלק הדרומי כלו-מדבר סלעים. האכר הביזנטי בנגב דאג לשני דברים: לבטחון ולהספקת-מים. לשם הבטחון נבנו באזורים החקלאיים מגדלים גדולים וחזקים בני שתי קומות:

(1) המשך מחוברת א', ע' 10.

התחתונה היתה מלאה עפר ואבנים, ולעליונה היו נכנסים בעזרת סולם; ושמה היו התושבים יכולים להמלט בשעת צרה⁽²⁾.

מאמצים עצומים הושקעו בנגב בהספקת המים לשדות ושמירה על השקאה נכונה. בראשי הנחלים נבנו תעלות ומדרגות שבעזרתן נתפשט זרם המים בצורת מניפה על פני הקרקע⁽³⁾. במקומות שלהם נשקפה סכנת שטפון נבנו חומות לארך הנחל, שארכן הגיע לפעמים לקילומטרים אחדים⁽⁴⁾. בנחלים הראשיים והצדדיים נבנו סכרים נמוכים ורחבים לעצירת זרמי מים ומניעת הפסדים בקרקע. על-יד קְרָנֶב נבנו סכרים שהגדול בהם גבהו 11 מטר, ארכו 24, ורחבו 5 ועל גבו עבר כביש. סכר אחר נמוך יותר נמשך בארך 53 מטרים⁽⁵⁾. במקומות כעין גְּדֵרֶת, כיום בלב המדבר, נבנו 3 תעלות מים ותעלות כאלה נבנו גם במקומות אחרים⁽⁶⁾. במקומות רבים נבנו ברכות ובארות בעומק של 4 עד 12 מטר, מאבנים מסותתות יפה; בפִּיר־בְּרִין נבנתה ברכה מקורה ולה ארבעה עמודים⁽⁷⁾.

את השטח המעובד חלקו על ידי גדרות אבנים או שדרות אשלים למלבנים בני 200x80 מטר בערך. בסביבות הערים היו החלקות קטנות יותר ושמשו לגדול פירות או ירקות⁽⁸⁾. בשפוע ההרים השתרעו כרמים; את אלה אפשר להכיר על-פי גלי אבנים קטנים הנקראים עד היום בפי הערבים תְּלִילֵת־אֶל־עֵנָב⁽⁹⁾. גלים אלה במרחקים קבועים מסמנים בכל מקום שרידי כרמים. אולם למרות כל העמל הרב הזה לא הספיקה תבואת המקום לצרכי התושבים; לכן היו מביאים תבואה ממצרים וממחוז עזה⁽¹⁰⁾. חוץ מעבודת האדמה עסקו התושבים גם בגדול בקר, בעיקר בדרום הנגב. החקלאים ישבו עפ"ר בערים, אולם פה ושם נראים גם שרידי חוות.

Wiegand, Sinai, p. 68 (2)

PEFA III, p. 36; *Musil*, Edom II, 2, p. 101 f. (3)

Wiegand, Sinai, pp. 68 f. (4)

PEFA III קְרָנֶב ; סכרי *T. Canaan*, JPOS II, p. 144; ZDPV, 1928, 111 (5)

Musil, Edom II, 1, pp. 167 f. ; pp. 32, 125-6

PEFA III, pp. 62-4 (6)

Palmer, PEF Q.S. 1871, p. 25; *Musil*, Edom II, 1, p. 187 f.; PEFA (7)

III, p. 42

Musil, Edom II, 1, p. 189; II, 2, p. 101 (8)

Wiegand, Sinai, p. 63; *Palmer*, PEF Q.S. 1871, p. 27 (9)

Musil, Edom II, 2, p. 101; PEFA III, p. 36 (10)

בשטח העזוב היום היו לפחות שש ערים גדולות: עוג'א, אַלוּזָה (חלוצה), רחובות (רחובות התנכ"ית, היום רְחִיבָה), עבדה, בְּרִנְבַּה וסביתה. לדוגמא נקח את זו האחרונה. לעיר זו לא היתה חומה, אלא הבתים העומדים בגבול העיר יצרו בכתליהם כעין חומה סגורה שהספיקה במקרי התנפלות נודדים (11). העיר לא נבנתה לפי תכנית מסוימת אלא גדלה מעצמה; אין סימני הדרכים הישרות, בעלות עמודים, כמו בערי היונים (12). הרחובות היו עקלקלים וצרים. הרחוב הראשי היה אמנם רחב 10 מטרים, אולם הרחובות האחרים לא היה ארכם יותר מ־4'6" מ' (12). גנים או שטחים צבוריים לא היו. במקום הפתוח היחידי היו שתי ברכות. אולם היו הרבה גנים פרטיים (13).

בנינים ממשלתיים גדולים לא היו בעיר (14). הבנינים הצבוריים היחידים היו הכנסיות, המנזרים והח'אנים. מקום הח'אנים היה קרוב לחומה; בניני האכסניות האלו כללו חצר רחבה באמצע ובה באר וסביבה חדרים למנוחת הנוסעים (15). הכנסיות והמנזרים היו רבים מאד ותפשו שטח גדול. בעוג'א היו שתי כנסיות, בסביתה שלש, בעבדה שתים. המנזרים היו כבתים פרטיים גדולים, שהיו מחוברים אל בנין הכנסיה, ובהם תאים רבים מסביב לחצר שבה היתה הבאר (16). הכנסיות היו בנויות יפה, כטפוס הבסיליקי בעלת ספן ושני אגפים. בקצות הספן המרכזי והאגפים היו אפסידות. קירותיהן היו מצופים שיש או מצוירים בצבעים. חיץ הפריד בין הספן למקום המזבח ומאחוריו היו אצטבאות למושב הכמרים החשובים. לצדי הכנסיה היו עוד חדרי-תפילה נוספים, ואחד מהם היה משמש לטכס הטבילה. אולם בעוג'א נמצא לשם כך בחדר הכנסיה בור מיוחד שלתוכו היו נכנסים ישר מהכנסיה. הרצפות היו רצופות בפסיפסים או בשיש. קברי הכמרים היו באגפים הצדדים. על הכנסיה היה עפ"ר מגדל-פעמונים (17).

Wiegand, Sinai p. 70; PEFA III. 73 (11)

(12) אולם השוה *Huntington, Palestine and its Transformation, p. 123*

Wiegand, Sinai, p. 70; Musil, Edom II, 2, pp. 40f.; PEFA III, p. 76 (13)

(14) יוצא מהכלל הוא הארמון בְּרִנְבַּה שתפש כרבע משטחה של העיר *PEFA III, p. 123*

במבצר משרפה היה בית המפקד צנוע למדי — *Wiegand, Sinai, p. 66*

(15) ח'אן בעוג'א: *Musil, Edom II, 2, p. 89*

(16) מנזרים בעוג'א: *Musil, Edom II, 2, pp. 91–95; Wiegand, Sinai, p. 105–6*;

בעבדה: *Wiegand, Sinai, pp. 88–95; PEFA III, pp. 100 f.*

PEFA III, pp. 84–5, 87

(17) כנסיות בסביתה: *Wiegand, Sinai, pp. 76–82; Mallon, JPOS X, p. 227*;

PEFA III, 81–90; Wiegand, Sinai, p. 100–5; PEFA III, pp. 119–21;

בְּרִנְבַּה: *PEFA III, p. 126*

הבתים הפרטיים היו מרווחים ובנויים לפי השטה המזרחית מסביב לחצר פנימית. בתי העשירים עמדו במרום ההר, מקום הפתוח לרוחות המנשבות. אם בעל הבית עסק בחקלאות או במסחר ובמשלוח ארחות היה פתח ביתו רחב לכניסת הבהמות. המבוא היה מסודר כך. שאי-אפשר היה לראות את פנים הבית. בחצר היו באר ועצים אחדים, דקלים או אשלים. החדרים היו גבוהים עד כדי 5 מטר ומקמרים. הגג היה שטוח. רב הבנינים הפרטיים היו בני קומה אחת בלבד. הבנאים השתמשו בשני מיני אבן, באבן גיר קשה וכבדה בשביל השכבות התחתונות של הבנינים ובאבן גיר קלה, רכה ונוחה לסתות—בשביל החלק העליון של הבית. בפנות הצפוניות של הבתים נמצאו עפי"ר חדרים עמוקים יותר כדמות מרתפים; כפי הנראה נועדו אלה למקום ישיבה קריר בימי הקיץ⁽¹⁸⁾.

הדאגה למים בולטת בעיר לא פחות מאשר בכפר. לכל בית היה בור אחד או שנים. צנורות ותעלות נמשכו מן הגג אל הבורות. לעיר כולה היו ברכות צבוריות שנוזנו מתעלות ברחובות העיר ומגגות הבנינים הצבוריים כגון הכנסיות. בסביבתה היו שתי ברכות בנויות אבנים ומלט היֶדְרֹאולִי שעמקן מגיע עוד כיום עד כדי 3 מטרים וחצי. גם ברחבות היתה ברכה עגולה גדולה⁽¹⁹⁾.

מחוץ לעיר קרוב לחומות היו מקומות מיוחדים לשפיכת הזבל. מקומות אלה היו גדורים בחומות נמוכות ומחולקים לאזורים ע"י שבילים⁽²⁰⁾. על הדאגה לבריאות הצבור מעידים גם בניני מרחצאות צבוריים שנבנו מחוץ לעיר בעמק הנחל. מרחצאות אלה כללו אולם מרכזי מכפה שקירותיו צופו שיש וחדרים צדדיים למים חמים וקרים. על יד המרחץ היתה באר שממנה העלו את המים לברכה על גג הבנין, ומשם זרמו המים לתוך החדרים. מתחת לרצפת החדר המרכזי נמצא חלל ריק למעבר זרמי אויר חמים⁽²¹⁾.

מספר התושבים בערים השונות נערך מ-3—4 אלפים ועד ל-20 אלף, הכל

(18) הבתים בסביבתה מתוארים: *Wiegand, Sinai*, pp. 70-74; *PEFA III*, pp. 75-7.

הבתים ברחובות: *Wiegand, Sinai*, pp. 58-9, 69; ע"ד אופן הבניה ראה *Wiegand, Sinai*, pp. 70-4; *PEFA III*, p. 77-9.

(19) ברכות סביבתה מתוארות: *Sinai*, pp. 74 ff.; *PEFA III*, 73ff.

(20) שהן בנויות לבנים מוטעת היא, כמו שיכולתי להוכיח במקום. רחובות: *Sinai*, p. 59; *Musil*, *Edom*, II, 2, pp. 82-3.

(21) *PEFA III*, pp. 106-7 (עבדה).

(22) בתי מרחץ כאלה נמצאו ע"י עבדה: *Musil*, *Edom*, II, 2, p. 106; *PEFA III*, 105.

סביבתה: *PEFA III*, p. 80; רחובות: *Musil*, II, 2, p. 79-82.

לפי גודל החורבות. בסך הכל הגיע הישוב העירוני לערך 45-50.000 נפש, ומספרם של כל תושבי הנגב בודאי היה לא פחות משמונים אלף²²).

תושבי העיר שלא זכו להיות פקידים, כמרים, חיילים או חקלאים עסקו בהעברת סחורות ובעיבודן. לאילת היו באות אורחות מערב נושאות בשמים, ואניות החבשים והתימנים היו מביאות זהב, אבנים יקרות ושנהבים מהודו דרך האי צילון, ומשי מסין²³. אנטוניוס מספר שבקליזמה (סואץ) הוא ראה אניות מהודו ואכל אגוזים הודיים²⁴. את המשי הסיני היו מעבדים ומערבבים בצמר (ז"א עושים מהלוסריקון-המיסריקון) ותוצרת זו היתה נמכרת בקושטא, אנטיוכיה, רומא ועד לצרפת הגיעה²⁵. הואיל וכל הסחורות היו מובלות על דבשות גמלים אפשר היה להעביר רק סחורות שנפחן קטן ומחירן גבוה. באי יוֹטֵבָה בים סוף היה נגבה מס מסוכסום ההכנסות היה כה גבוה שכבוש האי בשנת 490 אח"ס מחדש נחשב לנצחון רומי גדול²⁶.

אין להתפלא איפוא, שהנגב נחשב בעיני הרומאים והביזנטים בגלל דרכיו, שלארכן נבנו הערים והמבצרים ונעבדה האדמה, ושבהם עברו אורחות המסחר מים סוף אל הים התיכון.

הדרך החשובה ביותר בימי הרומאים היתה הדרך מעזה לאילת, מהלך 150 מיל, שנודעה כבר לאסטרבון²⁷ ולפליניוס²⁸. בימי הביזנטים חל שנוי בתנועת הסחורות כפי שאפשר לראות מהמפה הנקראת על שם פויטינגר (Tabula Peutingeriana). הדרך העיקרית עברה אז מירושלם לאילת וממנה הסתעפה דרך אחרת מאלוזה לכרך. דרך חשובה אחרת עברה בערבה, כאשר יש להסיק מחלוקת הצבא במאה החמישית. (ראה המפה, חוברת א', ע' 5). את הדרכים האלה אין לתאר לעצמנו ככבישים סלולים לכל ארכם. מוסיל מספר²⁹ שבדרכו ראה חומות אבנים בגובה של 50-40 ס"מ העומדות משני צדי הדרך, ואולם הדרך עצמה לא היתה סלולה. במקומות אחדים חצבו את

Huntington, Palestine and its Transformation, p. 127 (22)

(23) על סחר ים סוף ראה *Bury, History of the Late Roman Empire II*,

pp. 316 ff. ו-III PEFA

ed. Gildemeister, c. 41 (24)

(25) ראה הערה 23.

(26) *Theophanes*, A.M. 5990 (Migne, PG, 108, col. 340)

(27) *Strabo, Geographica XVI*, 2, 30

(28) *Plinius, hist. nat.* V, 11

(29) *Hartmann, ZDPV 1913*, p. 102 ff.; *Musil, Edom II*, 2, p. 17

המעבר בסלע, ברוחב של מטר וחצי עד שני מטרים⁽³⁰⁾. בשדות גדלו לאורך הדרכים שדרות אשלים⁽³¹⁾.

הדרכים היו מדודות בדיוק ובמקומות קבועים, רחוקים זה מזה מהלך יום, היו תחנות. ארך הדרך נקבע על-פי התחנות הללו; כך היו שבע תחנות בין אלוזה ואילת, שמונה בין אילת והר סיני וכ' ⁽³²⁾. לדוגמא תשמש לנו תחנת לוסה, בואדי לוסאן, הרביעית מאלוזה. אותה תאר פֶלְמֶר כחצר מרובעת גדורה, ובה חדרים לנוסעים ובאר ⁽³³⁾.

סכנת השודדים היתה מרחפת תמיד על פני הנוסעים בדרכים בנגב ולכן סדרו בתחנות גם מגדלים ומבצרים קטנים, ומהם יצאו משמרות לאורך הדרכים. לדוגמה נקה את מבצר טלולתה, היום חרבת-טֶלַח בערבה ⁽³⁴⁾: המבצר הוא מרובע, מוקף חומה בלי מגדלים; השער הוא מצד דרום ומשלשת הצדדים האחרים בנויים חדרי החילים. הבנאים דאגו להספקת מים למבצר, ויבנו תעלת מים מהמעין שעברה מברכה לבית המרחץ בקרבת המבצר. בעודף המים השתמשו להשקאת השדות מסביב.

מקומות הסכנה העקריים נראים יפה בסדר חלוקת הצבא בא"י הקבוע ב- Notitia Dignitatum ⁽³⁵⁾. מתוך 27 התחנות שאפשר לקבוע את מקומן הנוכחי בערך, היו רק 3 בקו ירושלים – יריחו, 5 – בקו הגבול הצבאי הישן, 6 – בעבר הירדן, רק 2 בערי הנגב ו-11 בקו הערבה. צבא זה היה מורכב מגדודי רוכבים רומאים, ורוכבים ורגליים מבני המקום, ביניהם גם גדודי רוכבים על גמלים.

שיטת המשמרות הקטנים בשטח המדבר והמבצרים הרבים גמלה פרי. על הבטחון הצבורי ששלט אז בשטחים, שהיו לאחר זמן מחנה ליסטים אחד גדול במשך מאות בשנים, מעידה העובדה שהערים סביתה, אלוזה ורחובות היו ישובי פרזות משגשגים, ורק הערים הקרובות יותר למדבר כעבדה ופְרָנֶב היו ערי-מבצר. בשעת ירידתו של השלטון הביזנטי נעשו שנויים בשיטת ההגנה

Musil, op. cit., p. 20 (30)

PEFA III, p. 40 (31)

Theodosius, c. 27.; Itiner. Antonini, ed. Gildemeister, c. 40 (32)

PEF Q. S. 1871, p. 19 (33)

Musil, op. cit. II, 2, pp. 209 ff. (34)

(35) תאריך של רשימה זו על דבר התפקידים הצבאים והאורחים באימפריום נקבע ע"י

בורי לשנת 426 אחה"ס. Journ. of Roman Stud. 1920, p. 153. בפרק על א"י דן האחרון

Hartmann, ZDPV 1913, p. 180 ff.

לא לטובת הענין. בימי יוסטינינוס נסוג קו ההגנה אחורנית; פטרה נעזבה ורק באילת התבצר השלטון על ידי בטול האבטונומיה שממנה נהנו התושבים מימי אנסטזיוס⁽³⁶⁾. מעשה זה גרם אולי לאי־שביעת רצונם והיה אחת הסיבות לכריתת החווה עם מחמד (ראה למעלה, ע' 9). ה־ limitanei חדלו להחשב לחילים⁽³⁷⁾ ושמירת הגבול לצד המדבר נמסרה לידי השבטים הערבים כנגד תשלום קבוע. בקו עוגיא, עבדה ופרָנֶב נבנו מבצרים גדולים, כולם לפי תכנית אחת⁽³⁸⁾. במשרפה נבנה מבצר לשם הגנת העיר סביתה הקרובה. מבצרים אלה היו בצורת מלבן מוקף חומה בעלת מגדלים בני 2 קומות. בחומה היו פתחים להמטרת חצים. בפנים היה שטח רחב, מקום מקלט לתושבי הסביבה במקרה התנפלות. במרכז השטח הפנוי הזה עמד ארמון המושל וקסרקטין לחילים. בתוך המבצר היה גם בור מים, ברכה או באר עמוקה עד כדי 20 מטר. בעבדה מצאו גם שרידי במה שממנה היה המפקד נוהג לנאום לפני החילים (rostrum).

המנזרים והכנסיות שנצטרפו למבצר היו תוספת שהוסיפה אמנם קדושה למקום, אולם ספק אם חזקה אותם⁽³⁹⁾. במקומות אחדים נמצאים גם במורד ההר המבוצר תאים של מתבודדים, המחברים לפעמים עם מגדלי המבצר⁽⁴⁰⁾. בנינים אלה מסמלים יפה את אופי השלטון הביזנטי בנגב, כתרובת צבאית-דתית שלא הביאה תועלת לא לשלטון ולא לדת.

החפירות בסביתה שהחלו רק השנה, הביאו כבר שנויים חשובים בהשקפתנו על הנגב: א) הוברר ש"חומות ההגנה" ברחובות העיר הן מעשי ידי הנודדים הערבים שישבו בעיר כשזו נעזבה ע"י התושבים הקבועים; ב) נמצאו כתובות על מצבות המראות שהישוב הנוצרי נמשך לכל הפחות עד שנת 650 או 654 אחה"ס; ג) חרסים ערביים רבים מעידים על ישוב בסביתה גם בימי הבינים.

Procopius, Bell. Pers. I, 19, 4; *Theophanes*, A. M. 5990 (Migne PG 36
108,340)

Procopius, Hist. Arc., cap. 24 (37

PEFA III, p. 30 ff. (38

Wiegand, Sinai, pp. 87-95; Revue biblique 1904, pp. 413-34 עבדה: (39

PEFA III, pp. 117-21; עוגיא: PEFAIII, pp. 31 f., 93 ff.

PEFA III, pp. 92-3; *Wiegand*, Sinai, p. 65 עבדה ובמשרפה (40